

ТАБИЙ-ЭКОЛОГИК МЕЪЁРЛАР ВА УЛАРНИНГ БИОСФЕРАНИ АСРАШДАГИ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Саломова Ҳакима Юсуповна

Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва манбашунослиги.
Фалсафа” кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори

Таянч иборалар: биосфера, табиий-экологик меъёр, оқилона эҳтиёж, экологик компонент имконият чегараси, экологик қиймат, яшил иқтисодиёт.

Ключевые слова: биосфера, природно-экологическая мера, разумный потребность, пределы возможности экологических компонентов и экосистем, экологическая ценность, зеленая экономика.

Keywords: biosphere, natural-ecological norm, rational necessity, ecological component range of possibility, ecological value, green economics.

Аннотация. Мақолада табиат борлиги компонентларининг табиий-экологик меъёрининг моҳияти ва хиллари ёритилган. Ҳар бир экологик компонентнинг меъёрини бузмаслик инқирозлар олдинги олиш омили эканлиги назарий –амалий мисолларда исботланган. Яшил иқтисодиётнинг маъноси ҳам табиат қонунларига риоя этиш, экокомпонентларнинг табиий-экологик меъёрини бузмаслик, ҳар бир экотизимга бўлган антропоген омил меъёрларига риоя этиш принциплари ётади.

Резюме. В статье излагается сущность и аспекты природно-экологические меры компонентов бытия природы. Неспособность нарушить норму каждого компонента окружающей среды была доказана на теоретико–практических примерах, что кризисы являются фактором предварительного приобретения. В основе зеленой экономики тоже лежат принципы соблюдения законов природы, ненарушения природно-экологической меры экокомпонентов, соблюдения меры антропогенного фактора для каждой экосистемы.

Abstract. The article covers the essence and aspects of the natural-ecological norm of the components of nature being. Failure to violate the norm of each environmental component has been proven in theoretical –practical examples that crises are a factor of prior acquisition. In the core of the green economy, too, lies the principles of compliance with the laws of nature, non-violation of the natural-ecological norm of ecocomponents, compliance with the norms of the anthropogenic factor for each ecosystem.

“Бугунги кунда она табиатнинг ўзи бизга йўллаётган огоҳлик қўнғироғига бепарво бўлмаслигимиз керак. Афсуски, иқлим ўзгаришлари тобора кучайиб бормокда. Биз яшаётган Марказий Осиёда сўнгги 30 йилда ўртача йиллик ҳарорат тахминан бир даражага кўтарилди. Минтақамиздаги асосий дарёларнинг ҳавзаси ва биологик хил-ма-хилликнинг қисқариб бораётгани жиддий хавотир уйғотмокда. Буғланиш даражасини оширадиган газлар ва атмосферанинг кенг миқёсда ифлосланиши муаммоларни янада чуқурлаштирмокда. Бугунги кунда “яшил тараққиёт” борасидаги мақсадларга эришиш учун мамлакатларнинг ҳаракатлари янада фаол ва самарали бўлиши кераклигига ҳеч ким шубҳа қилмаяпти”.¹

Ш.Мирзиёев

Табиат борлигидаги меъёрларни аниқ билиш учун кўпроқ китоб ўқиш, тажрибалар олиб боришни тақозо қилади. Шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев: “...китобсиз тараққиётга, юксак маънавиятга эришиб бўлмайди. Китоб ўқимаган

¹ Президент Шавкат Мирзиёевнинг Корея Республикасида ўтказилган “Яшил ўсиш ва глобал мақсадлар учун ҳамкорлик-2030” (P4G) иккинчи халқаро саммитидаги нутқи.

одамнинг ҳам, миллатнинг ҳам келажаги йўқ”², - деб инсониятни китобхонликка даъват этмоқдалар. Китоблар ўқиш, неча юз йилги тажриба натижаларини таҳлил қилиш орқали биз табиат қонунлари ва экологик компонентлари (флора, фауна, сув, тупроқ, микрорганизмлар ва ҳ.) нинг табиий-экологик меъёрларини биламиз. Шундай сўнг ушбу табиий-экологик меъёрларни бузмасликка ҳаракат қиламиз. Ҳар бир жонли, жонсиз табиат компонентлари ўзининг аниқ сифат ва миқдор кўрсаткичлари яъни, меъёрига эга. Масалан, Ер сайёрасининг ҳаёт кўрсаткичларини сақлаб қолиш учун Ернинг ҳарорати ўз кўрсаткичида, табиий радиактивлиги, тоғларнинг баландлиги ўз меъёрида бўлиши керак. Асалари нектарида 4,25% глюкозадан кам бўлган гулларга асло қўнмайди³. Бу асаларининг шира билиш кўрсаткичининг пастки меъёри. Демак, асалари оиласи фақат ҳавоси мусаффо, гул нектарида 4,25%дан кўп бўладиган гулзор, мевазор, янтоқзор, ўрмонлар зарур. Асаларининг биосферадаги нектардан асал ҳосил қилиш, ўсимликларни чанглантириб, ўсимлик турларини сақлаб қолиш функциясини бошқа бирор ҳайвон бажара олмайди. Улуғ Ватан урушигача Бухорода бир йилда тўққиз мартага асал тортишган. Ҳозир-чи? Атиги бир-икки марта тортишади, холос.

Жалолиддин Румий назаридан бир тур ўрнини-функциясини биологик ибора билан айтганда, оламда бажараётган ишини иккинчи бир тур асло бажара олмаслиги алоҳида уқтирилган:

“Болари этган юмушни, йўқ шак,

Қуйида биз бир қанча табиий-экологик меъёрларга мисоллар келтираамиз:

1. Озон – О₃ Ҳаммага маълумки озон қатлами 300д.б. (Добсон бирлиги)га тенг бўлиб, у биосферанинг асосий ҳаёт кўрсаткичларидан биридир. Бир добсон бирлиги 0,001 см га тенг. Стратосферада ҳаммаси бўлиб 3,3 триллион тонна озон бор. Агар озоннинг бу миқдорини нормал босим ва 20°C даражада тўпласак, у ҳолда бу қатламнинг қалинлиги 2,5-3 мм ни ташкил этади.

2. Кислород – О₂ Кислород атмосферанинг 21%ини ташкил этади.

3. Карбонат ангидрид – СО₂ бир йилда табиий фон билан 9 миллиард тонна атмосферага юборилади.

4. Қўрғошин – Pb Саноат пайдо бўлмаган бир вақтда бир йилда табиий шамоллар орқали атиги 11 минг тонна қўрғошин океанга тушган.

5. Хлор – Cl₂ Хлорнинг табиий миқдори бир йилда 10 тоннадан то 100 минг тоннага етади.

6. Барча фауна ўзининг ўртача популяцион миқдорига эга. Туғилиш ва ўлим бу ўртача миқдорни сақлаб туради.

7. Ўсимликлар билан ўсимликхўр ҳайвон турлари орасида, йиртқич ва ўлжа орасида миқдорий мутаносиблик мавжуд; Олмаҳонлар миқдори, аниқроқ айтсак, меъёрини арча ғуддаларининг миқдорий кўрсаткичлари сақлаб туради; Судак ва зағора, судак йиртқич балиқ, зағора эса тинчликсевар балиқ. Улар орасидаги оптимал мутаносиблик 1:30 га тенг.

8. Чучук сувда яшовчи балиқлар учун сувнинг водород кўрсаткичи (рН) 5дан 9 гача бўлиши лозим. Мабодо сувнинг водород кўрсаткичи – рН 10 дан ошиб кетса, балиқларни гала-гала ўлими кузатилади, агар бу кўрсаткич 5дан камайиб кетса ҳам айнан шу ҳол кузатилади.

Балиқлар учун сувнинг минераллашув меъёри 6-8 г/л га тенг ёки 6000 мг дан 8000 мг минерал бир литр сувда бўлса, шу кўрсаткич экологик-табиий меъёрдир.

9. Биосферанинг физикавий ҳаёт кўрсаткичларидан бири – радиоктивлик даражаси саналади. Йилида 100 миллирентген ёхуд 100 бэр табиий радиоктивликда Н

²П. Мирзиёев. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураамиз. – Тошкент.: “Ўзбекистон”. НМИУ. 2017. 114-бет.

³Саломова Ҳ.Ю. Меъёрнинг фалсафий моҳияти ва амалий аҳамияти. Бухоро.: “Дурдона”.2018.

⁴Жалолиддин Румий. Ҳикматлар. Т.: “Шарқ”. 2008. 34-бет.

инсон “яйраб” яшай олади. Бу шундай дозаки, қайсиким, биз 70-80 йилги умримиз мобайнида бу радиоактивлик нуруни олган бўламиз. **НКДАР ҳисоб-китобига кўра, табиат борлигидаги табиий радиоактивлик кўрсаткичи 350 микрозивертга тенг**, бу ўртача индивидуал дозадан кўра озгина кўпроқдир. **Табиий радиоактивлик меъёрининг коинотдаги кўрсаткичи 320 (300) мкЗв/йилга тенг бўлади.** Биринчи атом бомбаси 1945 йилда портлатилган бўлса, ҳозирги кунгача жаҳонда 2000 та бундай портлатишлар кузатилди. Шу сабабли ҳам сайёрамиздаги радиоактивлик ўз табиий даражасидан 2%га ошган.⁵ Ҳозир сайёрамизнинг куруқлик қисмининг 10 млн.м³ ҳудуди (бу ҳудуд АҚШ, Россия, Канада, Франция ва б.) радиоактив чиқиндилар тўпланган жой бўлиб, бу чиқиндиларни хавфсиз сақланаётганлигига 100% кафолат йўқ. Инсон ва инсон учун жуда зарур, муҳим аҳамиятга эга бўлган барча турларнинг радиоактивликка таъсири ниҳоятда сезилувчан, нозик, аммо хитин қобикли организмлар, масалан хитин қобикли қисқичбақасимонлар оиласига мансуб турлар 1200 рад. билан нурланганда ҳам, ўзларини яхши ҳис қилишади, бошқача сўзлар билан айтганда, уларнинг радиактив нурларга нисбатан кенг меъёрли. 1986 йил 26 апрелдаги Чернобил АЭСдаги фожа – “ифлос бомба” кудратини кўрсатди. Фожа юз берганида уран, плутон изотоплари, йод-131, цезий – 137, стронций – 90 каби радиоактив моддалар табиий муҳитга тарқалди. 1986 йил 26 апрелдаги Чернобил АЭСдаги фалокат Украина, Белоруссия, Россия ва бошқа 20 давлатга ўз таъсирини кўрсатди. Россиядаги 17 млн. киши зарар кўрилган ҳудудда яшашади. Россия давлатининг тиббий-дозиметрик регистр кўрсатмасига кўра, 100 мЗв. дан ортиқ нурланиш дозасини 60 000 яқин россиялик ликвидаторлар олган, улар орасидан бир неча ўнлаб кишилар вафот этган, бунга албатта уларни нур олгани сабаб бўлган. Бир суткада 400 бэр нурланиш жонли мавжудотнинг 50%ини ўлимга олиб келади. Бир суткада 100 бэр нурланиш одамни нурланиш касаллигига чалинтиради. Чернобил ва унинг атрофидаги 5 миллион гектар ер кишлок хўжалик кўлампидан издан чиқди.

Табиат компонентларининг экологик меъёрларини гуруҳлантисак:

1. Биотик омиллар меъёри;
2. Абиотик омиллар меъёри;
3. Турларнинг популяцион меъёри;
4. “Йирткич ва ўлжа”, “хўжайин ва паразит” орасидаги микдорий мутаносиблик;
5. Жинс меъёри;
6. Антропоген омиллар меъёри ва ҳ. гуруҳланади.

Биосферадаги бир меъёрнинг бузилиши бутун бир экосистемани иш фаолиятини издан чиқариши мумкин. Масалан СО₂ газининг меъёрида ошиши – **буғли қобикни**; О₃ ўз табиий экологик меъёри 300 (д.б.) добсон бирлигидан камайиши – **озон туйнугини**; турларни 70% қиодасига амал қилмай овланиши – биологик хилма –хилликнинг кескин камайишига сабаб бўлмоқда. Биргина озон қобиғи концентрациясининг атиги 1% гагина камайиши тери раки касаллигини 2% ошишига сабаб бўлади.

Дунёдаги барча инсонлар дини, эътиқоди, миллати, ёши, касби, жинсидан қатъий назар, фақатгина бир сайёрада – Ер сайёрасида яшашади. Ер сайёрасидан ўзга жойда яшашмайди. Она Ер, табиат неъматлари уларни боқади, кийинтиради, улғайтиради.

Экологик муаммолар инсониятни табиатга бўлган кўр-кўрона, ваҳшийларча мунособати туфайли содир бўлди. Океан ҳудудининг атиги 4 %игина ифлосланмаган, қолган қисми эса жуда ифлосланиб кетган.

Умумбашарий экологик муаммолар қуйидаги қисмларга бўлинади:

- * демографик муаммолар;
- * энергетик муаммолар;
- * табиат заҳираларини сақлаш, биологик хилма-хилликни асраш ва ҳ.;
- * ифлосланишлар;
- * озиқ-овқат муаммолари, экологик тоза, сифатли кишлок хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва ҳ.

⁵Инженерная экология и экологический менеджмент.М.”Логос”. 2003.С.14.

* экологик танглик туфайли келиб чиққан касалликлар (“итай-итай”, “флюораз”, “ура”, “минимата” ва х.)

* чучук (ичимлик) суви танқислиги;

№	Йиллар	Ер сайёрасида қанча инсон яшаган?
1	1000 йил илгари	Ер шарида 280 млн. инсон яшаган
2	1820 йилда	Ер шарида 1 миллиард аҳоли
3	1927 йилда	2 миллиард аҳоли
4	1950 йил	2,5 млрд. киши яшаган
5	1960 йилда	3 миллиард аҳоли
6	1974 йилда	4 миллиард аҳоли
5	1987 йилда	5 миллиард аҳоли
6	2000 йилнинг бошида	6 миллиард аҳоли
7	2011 йилда	7 миллиард аҳоли
8	2022 йил 15 ноябр маълумотларига кўра	8 миллиард аҳоли

Ер юзидаги аҳолининг географик ўсиши бир маромда эмас. Юқоридаги чизмага диққат қилсак, атиги 100 йил орасида аҳоли ўсишининг жуда кўпайганлигини англаймиз. Ер сайёраси эса ўша-ўша. Унинг имкониятлари чексиз эмас. Биосферанинг имконияти билан инсоният эҳтиёжи ўртасидаги “олтин ораликқа” риоя этиш лозим. Бунинг учун инсоният –антропоген меъёрга амал қилиши лозим.

1993 йилдан бошлаб Россияда аҳолининг ўсиши кескин пасайган бўлса, Хитой, Жанубий Осиё Африка, Лотин Америкада аҳолининг ўсиш сони анча ўсган. Кейинги ярим асрда табиатнинг экин майдонлари 2,5-3 бараварга камайиб кетиб, унинг ўрнини яшаш ва ижтимоий бинолар, темир ва автомобил йўллари, аэропортлар ва денгиз тўхташ жойлари, чиқинди майдонлари эгаллаган.

Биз экологик инқирознинг нақадар жиддийлигини тушунтириш учун атиги юз йил давомида бўлган ўзгаришларни қиёсий таҳлил этиб, асл вазиятни Сизга кўрсата олишга ҳаракат қиламиз.

Автомобиль транспорти XIX аср охирларида пайдо бўлди. Автомобиль саноати энг ёш саноат тармоқларидан бири бўлишига қарамадан, атроф-муҳитни ифлосланишига қўшган ҳиссаси салмоқли.

Жаҳон миқёсида автомобиллар сони

Йиллар	Дунё бўйича автомобиллар миқдори
1900 йил	11 000 автомобиль
1973 йил	260 миллион
1976 йил	250 миллиондан ортиқ
1990 йил	450 миллион
2000 йил	700 миллион
2003 йил	800 миллион
2015 йил	1,5 миллиард дон⁶

⁶Қаранг.: Саломова .Ю. Меъёрнинг фалсафий моҳияти ва амалий аҳамияти.2018.Бухоро.:”Дурдона”.164-бет.

2022 йил	Ҳисоб китобларга кўра баъзи манбаларда 1.5 миллиард машиналар, бошқа манбаларда 1.4 ёхуд 1,2 миллиард машиналар йўлда қатнаганлиги уқтирилмоқда. (Бизнинг назаримизда бу статистик миқдор фақат енгил машиналар рўйхатини олган, ҳаётда машиналар сони озгина кўпроқ.)
----------	--

Бир квадрат километрда, яъни 1 км^2 ҳудудда енгил машинанинг сони 1000 дан асло ошмаслиги лозим. Бир дона юк машинаси 5 дона енгил машинага эквивалент сифатида тўғри келади⁷. Бундай улкан миқдор ўзгаришлари албатта сифат ўзгаришларига олиб келади. Афсуски бу сифат ўзгаришлари экологик инқирозга олиб келади.

1 км² (яъни бир квадрат километрли маконда) ҳудудда енгил машинанинг сони 1000 дондан асло ошмаслиги лозим. Бу машиналар учун белгиланган экологик меъёр. Аммо инсоният бу меъёрдан чиқмоқда.

Энди юқорида келтирилган кўрғошин – Pb (Саноат пайдо бўлмаган бир вақтда бир йилда табиий шамоллар орқали атиги 11 минг тонна кўрғошин океанга тушган) нинг ҳозирги пайтдаги океан бағрига ташланаётган 430 000 тонна билан қиёсласак. Ҳозирги пайтда океан бағрига ҳар йили 430 000 тонна кўрғошин келиб чиқмоқда. Бундай ифлосланиш 1940 йилдан, яъни автомобил бензини учун $\text{Pb}(\text{C}_2\text{H}_5)_4$ тетраэтил кўрғошиннинг антидетонатор сифатида ишлатила бошланганидан бери рўй берди.

Илгарилари $\text{Pb}(\text{C}_2\text{H}_5)_4$ тетраэтил кўрғошин билан атроф-муҳит ифлосланмаган, ҳозир эса у билан 400 марта кўп ифлосланиш кузатишмоқда. Оғир метал тузларининг салбий оқибатлари маълум. Автомобиль саноати пайдо бўлиши билан атроф-муҳитнинг тетраэтил кўрғошин билан ифлосланиши вужудга келди. $\text{Pb}(\text{C}_2\text{H}_5)_4$ тетраэтил кўрғошинни биринчи марта 1853 йил немис-олмон химиги К.Лёвигом олди. Америкалик тадқиқотчилар Миджли ва Байд 1921 йилда бу бирикмани озгина қисмини бензинга қўшганда суюқ ёқилғи детонациясини қаттиқ камайтиришини, шу сабаб ички ёнув двигателининг ички ёнуви қуввати кўпайганини аниқлади. 1923 йилдан бери у авиация, кемачилик ва автомобиль двигателларини чиқиндиси сифатида атмосферани ифлослаб келмоқда. $\text{Pb}(\text{C}_2\text{H}_5)_4$ тетраэтил кўрғошин (антидетонатор) РЭК рухсат этиладиган концентрацияси $0,005 \text{ мг/м}^3$

Ички хулоса: Биз асло машинасозлик саноати ривожига қарши эмасмиз, аммо биосфера имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, ҳар бир ҳудудда муайян миқдордаги транспорт меъёрига амал қилинишини истаймиз. Куёш энергияси билан ишлаётган автомашиналарнинг кундан-кунга кўпайиши, куёш энергиясидан фойдаланиш шахобчаларининг кенгайиши – булар инсонларнинг экологик билим ва маданияти ошганидан, табиат борлигини асраш учун имкониятлар излаётганидан далолат беради. Қишлоқ хўжалигида ишлатилаётган ҳар қандай технологиялар экологик асосланган бўлиши лозим, зеро улар ернинг оптимал зичлигини сақлаб қолиш учун табиат борлиги олдида масъулдирлар. Шу сабабли ҳам, **биз меъёрни борлиқнинг олтин қонун деб атаймиз.**

Жаҳон цивилизациясининг келажаги айнан шу муаммони яъни ҳар бир давлатнинг экологик меъёрларига риоя қилиш ёхуд қилмаслик муаммоларига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Куёш батареялари билан ишлайдиган жамоат миниавтобусларини ташкил этиб, яшил иқтисодиёт принципларига риоя қилиш зарур.

ЕЧИМ: Инсон – антропоген омил меъёрига қатъий риоя қилиши шарт. Ов қилаётган пайт 70% қонидасидан чиқмаслиги, тупроқ билан мулоқот пайтида “қайтариш қонун”ини бузмаслик, унинг оптимал зичлигини сақлаб қолиш лозим. Бунинг учун ўз истеъмолини, ҳар бир экосистеманинг имконият чегарасини билиб олиб бориши керак. Айнан худди шу фикрни бир неча аср олдин Юсуф Ҳамадоний томонидан ёзилган “Инсон ва коинот ҳақида рисола”

⁷Инженерная экология и экологический менеджмент.М.”Логос”. 2003.С.

(“Фи аннал – кавна мусаххарун лил-инсон”)⁸ жажжи рисоласида учратамиз: “...Сен табиат борлиғида яшайсан, коинотдан фойдаланасан, коинотдага ҳар бир зарра, ҳар бир жонивор-у, наботот, ҳар бир сув, ҳар бир олов, ҳар бир тупроқ “сен истаган ҳожатинг миқдорида ва мақсадинг ҳаддига мувофиқ бўлса фойдалидир.”⁹ Демак, барча экологик компонентларни меъёридагина ишлата олишимиз шарт, бу **биринчи қонун;иккинчидан: “...Булардан ҳожатинг доирасида ишлатсанг, сенга фойдалидир. Лекин ҳожатдан ортиб кетса, сени**

ў
л
д
и
р
а
д
и
,

м

а Демак, Юсуф Ҳамадоний фикрича қайси табиат борлигининг бири – у хоҳ ўсимлик, хоҳ ҳайвонот олами вакили бўлсин, уларнинг сифат кўрсаткичларини, меъёрини билиб ўша доирадагина ундан фойдаланишинг мумкин. Мазкур табиат вакилига меъёридан ортиқ таъсир кўрсатиб, фаолият юритсанг, бу фаолиятинг якуни табиат борлиғига зарар етказди.

1. “Инсон – коинотнинг ҳукмдори, сайид хожасиз.

2. Инсон – коинот (борлиқнинг) кули. Сизнинг ожизлигингиз – коинотсиз, борлиқсиз яшай алмаслигингизда.

д Борлиқ хожа Юсуф Ҳамадоний наздида борлиқ қадр-қимматли ва инсондан устун. Айни пайтда инсон тафаккурига, ҳаракат амалига боғлиқ бўлган бебаҳо ҳазинадир. Хожа Юсуф Ҳамадоний ўзларининг “Инсон ва коинот ҳақида рисола” Рисола (“Фи аннал – кавна мусаххарун лил-инсон”)¹² китобларида борлиқнинг қуйидаги кўринишларга ажратадилар:

Борлиқни – таом, сув, уй, маскан;

Борлиқ – оила қуриш ва никоҳланиш; инсонлар билан бирга бўлиш, уйқу ва уйғоқликдир;

Коинот иссиқлик ва совуқликдир.

Коинот нур ва оловдир.

Коинот сув ва тупроқдир.

Коинот ҳаво ва шамолдир.

Коинот инсонлар билан бирга бўлиш, халқ билан аралашидир.

Коинот ейиш, ичиш, эшитиш, хидлаш, сўз, иш, ҳаракат, ва тўхташдир.

Борлиқ тафаккур ва ботиний ишларда мулоҳаза юритишдир.

Борлиқ ирода ва истакдир.”¹³

Юсуф Ҳамадоний инсоннинг борлиққа мунособат, табиат борлиғидаги ўрни, коинот ва инсон орасидаги диалектик алоқадорликка, ҳар бир инсоннинг коинотга меъёри билан тўғри мунособатда бўлишини, айнан мана шу мунособатда бўлсагина, коинот ҳам бошқача сўзлар билан айтганда бутун табиат борлиғи ҳам инсонга фойдали мунособатда бўлиб, унга хизмат қилишини ақибдан баъридан кўриб берадиган қисми ўзига қўпол, меъёрсиз, ҳожатидан ортиғи” билан муомала қиладиганлардан албатта ўч олади. Мазкур жажжи рисолада умумбашарий муаммо кўтарилиб, уни ҳал қилиш омиллари ҳам, ҳартомонлама кўрсатилган, деган хулосага эришилган. Юсуф Ҳамадоний Рисола (Ф.А.Пойгоҳи Бор, 2008, 212б) қуйидагиларни ҳам, айниқса, оқилона эҳтиёж (ҳожатинг доирасида – С.Ҳ.) га алоҳида урғу берилгани таҳсинга лойиқдир. Экологик инкирозлар, экологик хатолик ва табиатликлардан қутилишнинг асосий йўли: “...Сен амал қилишинг керак бўлган йўл – **уларнинг миқдор ва даражасининг садоҳияти ҳақида мулоҳаза юритишинг керак, ундан сарурий ва фойдали бўладиган миқдорини белгилаб, қабул қилиб, зарар кўрсатувчи ва**

12 Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2003.

13 Абдуллоҳиқ Гиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Ўз.Р. ФАШИ. № 2533. 20-37 в.

а
л
о
к

Инсониятнинг борлиқ олдидаги масъулияти, ёрқин бир маёқ мисоли кўрсатиб берилган. Эътибор беринг: “**Сен хизматингдаги нарсаларни бошқарасан...Бу ишнинг чораси ва**

й Инсоният табиат борлиғи билан муомалда қилганда ҳаддан ошдими? Албатта ошди, овқатидаси бўлган 70% қондасига риоя қилдими? Йўқ, натижада қанчадан-қанча турлар Ер юзидан йўқолиб кетди.

Хожа Юсуф Ҳамадоний табиат борлиғи, унда инсон ўрни, табиат борлиғини эъзозлашда инсоннинг фаоллиги даражаси ҳақида бундай ёзадилар: “...қоинот (борлиқ) ожиздир, чунки у инсоннинг хизматингизга топширилган...Фойдаю манфаатга, яроқли нарсаларга муҳтож бўлганингиз учун дунё сизларга бўйсундирилди. Қоинотнинг қадр-қиммати ва устунлиги очик-ойдин равшан. Чунки унинг фойдали ва завқли жиҳатларидан фойдаланишингиз мумкин. Шу боис қоинот бир томондан ожиз бўлса, бир томондан саййид –ҳожадир. Сиз ҳам бир жиҳатдан борлиқни бошқарувчисиз, иккинчи томондан эса ожизу муҳтожсиз. Сенинг ожизлигинг – қоинотсиз яшай олмаслигингдир”¹⁵. Юқоридаги фикрларни таҳлил этсак, ажойиб бир диалектик мантикий ҳақиқатга дуч келамиз. Табиат борлиғи ва Инсон – ҳар иккаласида ожизлик ва устунлик диалектикаси кўзга ташланади. Ҳар иккала томоннинг заиф ва устунлик томонларини кўрсата олди.

и Улар орасидаги олтин мутаносибликни Юсуф Ҳамадоний ўз даврида аниқ кўрсата олгани инсонни ақл – заковатини лол қолдиради. Эътибор беринг, Юсуф Ҳамадоний ёзадилар: “Қоинот е сув ва тупроқдир. Улар иккаласи сен истаган ҳожатинг миқдорида ва мақсадинг ҳаддига мувофиқ бўлса фойдалидир. Агар улар наф етказиш даражасидан зиёда бўлса, унинг ортиғини қарқ этасан”¹⁶. Инсон учун бир кунда биологик эҳтиёжини қондириш учун 2-2,5 литр тоза ичимлик суви талаб этилади. Ҳаво ҳарорати мўътадил бўлганда, зеро ҳаво иссиб кетса, бу кўрсаткич ўзгаради.

ш Биосферада яшовчи ҳар бир инсон диний эътиқодидан қатъий назар, қайси динга эътиқод қилади ёхуд аксинча бирор бир динга эътиқод қилмаслигидан, тана ранги, тили, миллати нуқтаи назаридан, камбағал учун ҳам, бой учун ҳам, қайси мамлакатда яшашидан қатъий назар ўзининг ортиқча истеъмолини камайтириши барча учун баробар.

л Мутахассислар маълумотларига кўра, сайёрамизда ҳар йили 15 миллиард тупга яқин дарахт кесилади, экиладиганларининг сони эса беш миллиарддан ошмайди. Шу боис, ҳалқимизда шундай ақида бор: “Бирни кессанг, ўнни эк! ” Ушбу қоидага амал қилиндими? Йўқ, албатта. Шу туфайли 2019 йил, 2020-2022 йиллар иссиқ йил мақомини олди. Ўсимлик қопламаси камайиб кетгани боис.

д 2019 йилда Ўзбекистон “Яшил иқтисодиёт”га ўтиш стратегияси”ни қабул қилди.

о Яшил иқтисодиёт – иқтисодий тизим бўлиб, унинг асосий мақсади сайёрамизнинг биологик, кимёвий, физикавий аниқроқ қилиб айтганда, унинг табиий ҳаёт кўрсаткичларини рақлаб қолиш билан бирга иқтисодиётнинг барча соҳаларини ривожлантиришга қаратилган иқтисодиёт тушунилади. Ўзбекистон 2030 йилгача “яшил иқтисодиёт”га ўтишни мақсад қилиб қўйган.

и Олмос қанча туради? Тоза ҳаво ёки тоза сув-чи? Табиат борлиғидаги экотизимлар маҳсулдорлиги нималарга боғлиқ? Ҳосилдор ерлар шўрланган ерларга нисбатан уч барабар нўп ҳосил беради. Бунга сабаб нима? Нега ерлар шўрланмоқда? Ҳосилдор ерларнинг сифат кўрсаткичларини қандай воситалар орқали асраш мумкин? Нега инсоният дарахтларда етилган меваларни кўра олади, аммо тинимсиз “меҳнат” қилиб, карбонат ангидридни кислородга айлантириб бераётган барглар “ишини” кўра олмайди?

р
а

¹⁵Хожа Юсуф Ҳамадоний. Инсон ва қоинот ҳақида рисола” (Юсуф Ҳамадоний. Рисола (фи аннал-кавна мусаххарун лил – инсон). Истамбул. Кўпрули кутубхонаси. Ф.А.Пошо.№853. 209 а -2126.

¹⁶Хожа Юсуф Ҳамадоний. Инсон ва қоинот ҳақида рисола” (Юсуф Ҳамадоний. Рисола (фи аннал-кавна мусаххарун лил – инсон). Истамбул. Кўпрули кутубхонаси. Ф.А.Пошо.№853. 209 а -2126.

¹⁷Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний.Т.:”Янги аср авлоди”.2003.43-бет.Хожа Юсуф Ҳамадоний. Инсон ва қоинот ҳақида рисола. 43-бет.

л
и
ш
,

Экокомпонентларнинг иқтисодий қиймати инсон меҳнати туфайли юзага келса, экологик қийматини табиатнинг ўзи узоқ йиллар машаққатли – “меҳнати” туфайли юзага келтиради. Инсон меҳнати туфайли пахтазорлар, боғлар, сунъий сув ҳавзалари, мебеллар, самолётлар, машиналар яратилади. Инсон асалари қилган меҳнатни бажара оладими?

Экологик қиймат – экокомпонентларнинг биомахсулдорлиги, биомассаси, сони, мақбуллиги, барқарорлиги экологик валентлиги, экологик самарадорлиги, толерантлиги (чидамлилиқ меъёри), оптималлиги, лимитрик меъёри, экологик мувозанатдаги роли, ўз-ўзини янгилаш, қоплаш функциялари ва бошқа бир қанча экологик – энергетик кўрсаткичлари билан характерланади. Экологик қиймат ўзига “табиий сифат, яъни табиий ҳаёт кўрсаткичларига тенг сифатни” сингдирган бўлади. Экологик қийматли экокомпонентгина жамият учун ниҳоятда нодир моддий бойлиқ саналадики, унинг ўрнини ҳеч нарса қоплай олмайди.

ХУЛОСА

I. Юсуф Ҳамадонийнинг “Инсон ва коинот ҳақида рисола”синин мақсади

Юсуф Ҳамадонийнинг “Фи аннал – кавна мусаххарун лил-инсон” ёхуд “Инсон ва коинот ҳақида рисола”сида коинот –бу ер, тупроқ, ҳаво, шамол, жонзот, наботот, иссиқлик, совуқлик, нур ва олов ва маскан деган тушунчалар орқали **табиат борлигини** ифода этган;

Коинот – бу “оила”, “дўстлар”, “жамият”, “ҳаракат”, “хоҳиш”, “истак”, “инсонлар билан бирга бўлиш”, “никоҳланиш” - орқали ижтимоий-жамият **борлиги**;

“Сенинг ожизлигинг”, “сенинг устунлигинг”, “борлиқ тафаккур ва ботиний ишларда мулоҳаза юритиш” иборалари орқали **индивидуал, табиий-руҳий инсон борлигини**;

“Мақсадинг ҳаддига мувофиқ”, “ҳожатинг миқдорида”, “ўлчов доирасида”, “мувозанатни сақлаш”, “ҳаддан ошмаслик” тушунчалари орқали – **табиий-экологик меъёрлар моҳиятини ёритганини англадик. Бошқа томондан Юсуф Ҳамадоний гўё Ер юзида яшайдиган барча инсониятни яшаш одобига, табиат борлигидаги меъёрга амал қилиб инсониятни яшашга даъват этганини узоқдан туриб баланд овозда уқтирмоқда. (Бу рисолани “чайнаб ўқиш” фойдали илмларни инсониятга хизмат қилдириш дейилади).**

II. Ху л о с а :

1. Барча экологик компонент, омиллар ўзининг сифат ва миқдор кўрсаткичлари – табиий-экологик меъёрига эга; Антропоген омилнинг ҳам меъёри мавжуд.

2. Экотизим, биосферанинг имконият чегараси мавжуд. Инсон – кучли геологик куч. Аммо ҳар бир антропоген фаолият меъёрга риоя қилмаса (триггер, деградацион таъсирлар) миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келади-экологик инкироз рўй беради.

3. Экологик қийматни яратувчиси–табиат ва унинг компонентлари, уларнинг минг йиллардаги эволюцион «меҳнат» натижаси бўлса, мазкур экокомпонентнинг иқтисодий қийматини инсон яратади;

4. Экологик қиймат – бу экокомпонентнинг табиий сифат кўрсаткичи, меъёри, баҳосидир. Эман дарахти кесилган пайт фойдали, ёхуд кесилмаган. Албатта кесилмаган пайти инсониятга катта фойда келтиради. У-кислород манбаи, у тупроқ намлигини сақловчи жонли организм ва ҳ.к.

5. Экологик қиймат моҳият, иқтисодий қиймат эса ҳодисадир;

6. Ҳар қандай экологик компонентнинг экологик қиймати унинг иқтисодий қийматидан юқори бўлади;

4. Экологик компонентнинг экологик қиймати унинг иқтисодий қийматига тўғри пропорционалдир;

5. Экологик компонентнинг экологик қиймати биосфера аҳамиятига молик бўлган қийматдир. Шу сабабли ҳам, унинг ўрнини бошқа бир қийматли экокомпонент боса олмайди.⁵ Бошқача сўзлар билан айтганда, сув ўрнини ҳаво, ҳаво ўрнини сув, олхўри ўрнини олма асло боса олмайди. Ҳар бир экокомпонент биосфера аҳамиятига моликдир.

⁵ Саломова Х.Ю. Экологик қиймат устунми ёки иқтисодий қиймат?//Иқтисод ва ҳисобот.1996.№5.40-41 бетлар. Саломова Х.Ю. Экология, производство, человек// Экономика и статистика.1996.№5.С.30-32.

6. Муайян бир экологик компонентнинг экологик қиймати иккинчи бир экомпонентнинг қиймати билан ҳам тўғри пропорционалдир. Масалан, биосферада ўрмонларнинг тугатилиши атмосферада кислороднинг камайишига сабаб бўлади. Демак, ўрмонларнинг экологик

15. The Condition Consequences and of Biological Changes in Biosphere.// Irish Interdisciplinary Journal of Science and Research (IJSR) Vol.5Iss.1. Pages 01-06. January

қиймати асралганда, биосфера учун зарур бўлган кислород – абиотик компонент қиймати ҳам асралган бўлади. Бир самолётнинг Европа билан Америка орасида қатновига 50-100 тонна кислород сарфланади. Бу кислородни тиклаш учун эса 10000 гектар ўрмон бир кеча-кундуз вақт сарфлаб «ишлаши» зарур, аслида ўрмонлар шафқатсизлик билан йўқотилиб юборилмоқда. Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон иқтисодий негизини энг аввало, экологик қиймат ташкил этиб ишлаб чиқариш худди шу асосда ташкил этилиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.Президент Шавкат Мирзиёевнинг Корея Республикасида ўтказилган “Яшил ўсиш ва глобал мақсадлар учун ҳамкорлик-2030” (P4G) иккинчи халқаро саммитидаги нутқи.
- 2.Ш. Мирзиёев. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент.: “Ўзбекистон”. НМИУ. 2017. 114-бет.
- 3.Инженерная экология и экологический менеджмент.М.”Логос”. 2003.С.14.
- 4.Саломова Х.Ю. Меъёрнинг фалсафий моҳияти ва амалий аҳамияти. Бухоро.: “Дурдона”. 2018. 168 Б.
- 5.Жалолиддин Румий. Ҳикматлар. Т.: “Шарқ”. 2008. 110 Б.
- 6.Инженерная экология и экологический менеджмент.М.”Логос”. 2003.С.530.
- 7.Юсуф Ҳамадоний. Рисола (Фи аннал-кавна мусаххарун лил-инсон). Истамбул, Кўпркли кутубхонаси, Ф.А.Пошо,№ 853. 209а – 212б.
- 8.Хожа Абдулоҳлиқ Гиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2003.
9. Хожа Абдулоҳлиқ Гиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний.Т.:”Янги аср авлоди”. 2003.43-бет. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Инсон ва коинот ҳақида рисола. 43-бет.
- 10.Саломова Х.Ю. Биосферанинг имконият чегаралари ва антропоген таъсир меъёри// Биология ва тиббиёт муаммолари. Халқаро илмий журнал//2016. №3 (89) Problems of biology and medicine.
- 11.Саломова Х.Ю. Жамиятнинг сувга бўлган эҳтиёжи ва биосферанинг имконият чегараси// Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. Общественное мнение.//2010.№3.62-65 бетлар.
- 12.Саломова Х.Ю. Биосферадаги биологик ўзгаришларнинг ҳолати, оқибатлари ва хавфи// Экология хабарномаси//Экологический вестник. 2009.№6.25-28 бетлар.
- 13.Саломова Х.Ю. Ҳаёт омиллари// Фалсафа ва ҳуқуқ. Илмий-назарий, маърифий журнал.2005.№1. (3)53-56 бетлар.
14. The Condition Consequences and of Biological Changes in Biosphere.// Irish Interdisciplinary Journal of Science and Research (IJSR) Vol.5Iss.1. Pages 01-06. January March 2021.Article Accepted 02 February 2021/ 1-6 p.
- 15.Саломова Х.Ю. Биосферанинг ҳаёт кўрсаткичлари//“Фалсафа ва ҳуқуқ”.Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти.Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти. 2006 йил №4. 63-64 бетлар.

Юсуф Ҳамадонийнинг “Фи аннал – кавна мусаххарун лил-инсон” ёхуд “Инсон ва коинот ҳақида рисола”сида коинот –бу ер, тупроқ, ҳаво, шамол, жонзот, наботот, иссиқлик, совуқлик, нур ва олов ва маскан деган тушунчалар орқали **табиат борлигини** ифода этган; Коинот – бу “оила”, “дўстлар”, “жамият”, “ҳаракат”, “хоҳиш”, “истак”, “инсонлар билан бирга бўлиш”, “никоҳланиш” - орқали ижтимоий-**жамият борлиғи**; “Сенинг ожизлигинг”, “сенинг устунлигинг”, “борлиқ тафаккур ва ботиний ишларда мулоҳаза юритиш” иборалари орқали **индивидуал, табиий-руҳий инсон борлигини**; “Мақсадинг ҳаддига мувофиқ”, “ҳожатинг миқдорида”, “ўлчов доирасида”, “мувозонатни сақлаш”, “ҳаддан ошмаслик” тушунчалари орқали – **табиий-экологик меъёрлар моҳиятини ёритганини** англадик. Бошқа томондан Юсуф Ҳамадоний гўё Ер юзида яшайдиган барча инсониятни яшаш одобига, табиат борлигидаги меъёрга амал қилиб инсониятни яшашга даъват этганини узоқдан туриб баланд овозда уқтирмоқда. (Бу рисолаани “чайнаб ўқиш” фойдали илмларни инсониятга хизмат қилдириш дейилади).

Энг эътиборлиси шу бўлдики, Нобел мукофоти Африка қитъасида яшовчи кениялик 64 ёшли аёл Вангари Маатаига топширилди. Зоолог олима ва табиат ҳимоячиси бўлган бу аёл

«Олтин камар» ҳаракатининг етакчиси сифатида 10 йил давомида Африка ерларига 30 миллиондан ортиқ дарахт ўтказган эди.

«Бу мукофот бир менга эмас, балки мамлакатимдаги ўрмонларни йўқотишга қарши бўлган юзлаб одамларга ҳам берилган, -деб биламан, деди Вангари Маатаи,- дунёда урушлар бўлиб минглаб одамлар ҳалок бўлмокда. Мен ана шу хунрезликларга қарама-қарши ишлар қилаётганлар куплигидан миннатдорман».

Африкалик биринчи Нобел мукофоти соҳибаси – Вангари Маатаини барча қатнашчилар шарафладилар. Зеро, эзгулик учун ақл бовар қилмас даражада хизмат қилган фидойи аёл Африканинг сувсиз саҳроларида ўрмонзор ташкил этишга уриниши эҳтимоли, аввалига кимларнингдир нимкулгусига сабаб бўлгандир. Бироқ яхшилик йўлидаги заҳматли меҳнатлари зое кетмади. Норвегия қироли Харольд Бешинчи дунёдаги энг юксак мукофотни унга тантана билан топширди.

64 ёшли Вангари Маатаи олтин медал ва 1,48 миллион долларлик чекнинг соҳибаси бўлди.

Ҳақиқатдан ҳам ўз умрини эзгу ишлар бағишлайдиган аёллар дунёда талайгина, Г.Ибсен: "Инсон қалби унинг ишларида акс этади", деганида ҳақ эди. Зеро эзгу ишлар фақат қалби тоза ва буюк кишилар томонидан рўйбга келади.

